

พุทธศาสนากับระบบกษัตริย์ในวัฒนธรรมทวารวดีอีสาน:

วิเคราะห์จากงานศิลปกรรม¹

Buddhism and Monarchy in Isaan Dhavaravati
Culture: Analysis from Art Works

ปรีชาวุฒิ อภิระติง²
Preechawat Apirating

¹ ปรับปรุงจากวิทยานิพนธ์ปริญญาปรัชญาดุษฎีบัณฑิต เรื่อง “พุทธเจดีย์อีสานสมัยทวารวดี” สาขาวิชา
ไทยศึกษา คณะมนุษยศาสตร์และสังคมศาสตร์ มหาวิทยาลัยบูรพา ปีการศึกษา 2556

² อาจารย์, ดร. คณะศิลปกรรมศาสตร์ มหาวิทยาลัยขอนแก่น

บทคัดย่อ

บทความนี้เป็นการอธิบายให้เห็นถึงสถานการณ์และตำแหน่งในระบบความสัมพันธ์ทางสังคมของชาตรีย์ในวัฒนธรรมทวารวดีอีสาน จากข้อมูลหลักฐานด้านจารึกและผลงานศิลปกรรม ด้วยการวิเคราะห์ตามกรอบแนวคิดทฤษฎีการแลกเปลี่ยนทางสังคม (Social Change Theory)

ทฤษฎีนี้ตั้งอยู่บนพื้นฐานของกระบวนการสร้างกิจกรรมเพื่อส่งเสริมความสัมพันธ์ระหว่างบุคคล สำหรับการแลกเปลี่ยนผลประโยชน์ หรือความพึงพอใจในด้านต่างๆ ที่ไม่จำเพาะแต่ผลประโยชน์ทางวัตถุ แต่ยังรวมไปถึงผลทางด้านจิตใจด้วย โดยกระบวนการสร้างความคิดหรือกิจกรรมทางสังคมนี้มีอยู่สองระดับ คือ การอธิบายถึงกิจกรรมและการกระทำของบุคคล ส่วนระดับที่สองจะเกี่ยวข้องกับสถานการณ์และตำแหน่งของบุคคลที่มีผลต่อการกำหนดรูปแบบความสัมพันธ์ทางสังคม และความสัมพันธ์เชิงอำนาจ

โดยชาตรีย์ในวัฒนธรรมทวารวดีอีสาน ได้สร้างระบบความสัมพันธ์กิจกรรมด้วยการบุญทางพระพุทธศาสนาให้เป็นกระบวนการแลกเปลี่ยนทางสังคม เพื่อหวังผลต่อความพึงพอใจของทั้งผู้ประกอบการและผู้ร่วมการบุญนั้น ผ่านปุชนียวัตถุ ปุชนียสถานต่างๆ ที่เป็นผลงานศิลปกรรม อุทิศถวายเป็นพุทธานุชา และมีความคาดหวังต่อโลกหน้าในศาสนาพระศรีอาริย์ ทั้งพระพุทธรูป พระพิมพ์ สถูป เจดีย์ เสา ธรรมจักร ประกอบกับเนื้อความจากจารึกที่พบในวัฒนธรรมทวารวดีอีสาน สะท้อนให้เห็นแบบแผนของระบบชาตรีย์ในวัฒนธรรมทวารวดีอีสานได้เป็นสองนัย คือ คติเกี่ยวพระโพธิสัตว์ เพื่อบำเพ็ญปฏิบัติการบุญสร้างสมบารมี ให้อานุเคราะห์ต่อประชาชนทั้งความสุขทางกาย ความสงบทางจิตใจ และคติพระจักรพรรดิราช เพื่อการขยายดินแดนทางอาณาจักร สำหรับการปกครองแผ่นดินโดยธรรม

คำสำคัญ: ระบบชาตรีย์, วัฒนธรรมทวารวดีอีสาน, การแลกเปลี่ยนทางสังคม

Abstract

This article is an illustration and position of the system of social relationship of kings in Isaan Dharavati culture. The data was obtained from inscribed evidences and art works. The analysis was based on the Social Change Theory Framework.

This theory was based on the process of organization of activities to promote interpersonal relationship to promote reciprocity or any types of satisfaction – not only in terms of material but also spirit. There were two levels of the idea construction process or social activities which explained the activities or actions of people and the second level related to status and position of the people that had an effect on determination of social relation pattern and power relation.

Kings in Isaan Dharavati culture had constructed activity relation system with Buddhist ceremony, so it became social exchange process that expected satisfaction of organizers and attendants of the ceremony. The satisfaction was presented through sacred objects or sacred constructions in the form of arts dedicated to Buddha. There was also expectation towards the next life in the era of Sri Arayuga. Buddha images, Buddha tablets. Stupas, Chetiyas, Buddhist boundary mark, Dramachakra, and contents from the inscriptions found in Isaan Dharavati culture reflected the pattern of Monarchy in Isaan Dharavati culture by two aspects which were the lore of Bodhisattva who practiced to accumulate merits and virtues and helped people so they achieved physical and spiritual happiness, and lore of emperors who expanded the land of the kingdom for the governance of the land with moral.

Keywords: Monarchy, Isaan Dhavarati Cululture, Social Exchange

ปีที่ ๙ ฉบับที่ ๑ มกราคม-มิถุนายน ๒๕๖๐

ทฤษฎีการแลกเปลี่ยนทางสังคม

สถานะภาพและตำแหน่งของบุคคลจะนำไปสู่การอธิบายรูปแบบความสัมพันธ์ทางสังคม และความสัมพันธ์เชิงอำนาจ ซึ่งทฤษฎีการแลกเปลี่ยนทางสังคมเสนอแนวคิดสำหรับการทำความเข้าใจความสัมพันธ์ทางสังคมว่าจะต้องมีกระบวนการสร้างความคิดอยู่สองระดับคือ การกระทำหรือกิจกรรมของบุคคลในบริบทหนึ่ง และระดับที่สองจะต้องทำความเข้าใจรูปแบบของความสัมพันธ์ทางสังคมระหว่างบุคคลต่อสังคม ทั้งนี้ขึ้นอยู่กับสถานะภาพและตำแหน่งของบุคคลที่อยู่ในการกระทำหรือกิจกรรมต่างๆ ที่ถูกกำหนดขึ้นมาในสังคมนั้นๆ

ทฤษฎีการแลกเปลี่ยนทางสังคม เกิดขึ้นจากงานเขียนของศาสตราจารย์ ยอห์น โฮมแมน (G.C. Homans) ในปี พ.ศ. 2493 ในหนังสือชื่อ The Human Group โดยกล่าวว่ารูปแบบความสัมพันธ์ของบุคคลนั้นเกิดขึ้นจากกระบวนการสร้างความคิด (การอธิบายแนวคิด) ที่มีอยู่ด้วยกันสองระดับ คือ ระดับแรก First order abstraction เป็นการอธิบายการกระทำหรือกิจกรรม (การแสดงออก) ของบุคคลต่อบุคคลในบริบทของความสัมพันธ์ที่เกิดขึ้น และระดับที่สอง Second order abstraction เป็นการอธิบายปัจจัยซึ่งก่อให้เกิดความสัมพันธ์ที่เกี่ยวกับสถานะภาพหรือตำแหน่งของบุคคลและสิ่งที่เป็นมโนธรรมต่างๆ ที่อยู่ภายในบุคคล เช่น ค่านิยม ความเชื่อ การรับรู้ หรือความศรัทธา เป็นต้น ซึ่งทั้งสองระดับมีความเชื่อมโยงกันและมีผลต่อกันและกัน โดยทฤษฎีนี้เชื่อว่าคนเรานั้นมีเหตุผลทั้งในเรื่องความรู้สึกนึกคิดและการกระทำ บุคคลคิดและกระทำเพื่อตอบสนองความรู้สึกที่ดีให้กับตัวเอง เช่น การกระทำที่ทำแล้วก่อให้เกิดความสบายใจ และรวมถึงการกระทำที่ทำแล้วให้ผลประโยชน์ ดังนั้นเมื่อบุคคลติดต่อกับอีกบุคคลหนึ่ง หรือสร้างความสัมพันธ์กับอีกกลุ่มบุคคล บุคคลจะใช้สถานะหรือตำแหน่งที่ตนมีสร้างความสัมพันธ์ทางสังคมหรือทำให้กิจกรรมและการกระทำดำเนินไปในทิศทางที่ต้องการ ความสัมพันธ์ทางสังคมจึงเป็นการกระทำหรือกิจกรรมที่บุคคลมีต่อกับบุคคลหรือกลุ่มบุคคล (สันทัต เสริมศรี, 2551 : 3)

ทฤษฎีการแลกเปลี่ยนทางสังคม ให้ความสำคัญต่อการศึกษาพฤติกรรมของปัจเจกบุคคลในทางสังคมวิทยา โดยการเชื่อมโยงระหว่างจิตวิทยาและเศรษฐศาสตร์เบื้องต้น โดยเฉพาะแนวคิดเรื่องของการกระทำที่เกี่ยวข้องกับรางวัล คุณค่า ต้นทุน แรงกระตุ้น การรับรู้ การคาดหวัง เป็นต้น

โดยทฤษฎีการแลกเปลี่ยนทางสังคม มีกรอบแนวคิดเบื้องต้น 5 ข้อ ในส่วนของกระบวนการสร้างความคิดระดับหนึ่งอธิบายการกระทำหรือกิจกรรมที่บุคคลสร้างความสัมพันธ์คือ

1. บุคคลมีความสัมพันธ์กับอีกบุคคลโดยใช้ประสบการณ์เป็นตัวบ่งบอกกิจกรรมที่จะกระทำ
2. บุคคลกระทำหรือมีกิจกรรมโดยใช้ผลตอบแทนในกิจกรรมเดียวกันนี้หรือคล้ายกันนี้ในอดีตเป็นตัวกำหนด
3. บุคคลกระทำหรือมีกิจกรรมโดยประเมินผลตอบแทนที่สร้างความพึงพอใจให้กับตน
4. บุคคลหลีกเลี่ยงการกระทำกิจกรรมที่ต่างไปจากกิจกรรมที่เคยได้รับผลตอบแทน ซึ่งให้ความพึงพอใจกับตนมาก่อน และ
5. บุคคลจะพยายามยุติการกระทำหรือกิจกรรมในกิจกรรมที่เห็นว่า จะไม่ได้รับความพอใจและการตอบรับที่ยุติธรรม

และจากกรอบแนวคิดเบื้องต้นดังกล่าวนี้ได้มีคำอธิบายที่จะทำความเข้าใจรูปแบบความสัมพันธ์ทางสังคม ด้วยกระบวนการสร้างความคิดระดับที่สอง คือด้านสถานะและตำแหน่งหน้าที่ของบุคคลที่กระทำกิจกรรม โดยสรุปคือ

1. ความสัมพันธ์ทางสังคมของบุคคลเพิ่มขึ้นเมื่อบุคคลทั้งสองฝ่ายมีความคล้ายกันมากขึ้น
2. เมื่อความสัมพันธ์ของบุคคลมีมากขึ้นจะทำให้ความคล้ายกันของบุคคลเพิ่มขึ้นด้วย และยังสร้างความผูกพันระหว่างกันเพิ่มขึ้น
3. ผู้มีสถานะและตำแหน่งสูงจะทำกิจกรรมตามบรรทัดฐานของสังคม
4. ผู้มีสถานะและตำแหน่งที่สูง มีกิจกรรมจำนวนมาก และกับบุคคลที่

หลากหลาย

5. บุคคลที่มีสถานะและตำแหน่งทางสังคมเท่าเทียมกันหรือใกล้เคียงกัน ส่งผลต่อการมีกิจกรรมร่วมกัน

ความสัมพันธ์ของบุคคลที่มีบ่อยขึ้นจะสร้างความรู้สึกร่วมกันให้บุคคล (สันทัต เสริมศรี, 2551: 4-5)

ความสำคัญของสถานภาพและตำแหน่งต่อความสัมพันธ์เชิงอำนาจ

ทฤษฎีการแลกเปลี่ยนทางสังคมเสนอแนวทางการค้นหาคำตอบโดยพิจารณาถึงกระบวนการสร้างความคิดระดับที่สอง (Second order abstraction) ตามแนวคิดของยอจัน โสแมนส์ เพื่อจะอธิบายการกระทำหรือพฤติกรรมในส่วนของระดับแรก (First order abstraction) สถานภาพและตำแหน่งของบุคคลจะแสดงให้เห็นความสัมพันธ์เชิงอำนาจ เพราะในแต่ละสถานภาพจะมีบทบาท สิทธิและอำนาจ ตลอดจนเกียรติยศที่บุคคลมีหรือพึงได้ เนื้อหาของทฤษฎีการแลกเปลี่ยนทางสังคมจึงเสนอว่า ความเข้าใจพฤติกรรมและการกระทำของคนในบริบทต่างๆ อยู่ที่บุคคลมีความสัมพันธ์เชิงอำนาจลักษณะใดในการสร้างความสัมพันธ์นั้นๆ บุคคลจะกระทำหรือทำกิจกรรมนั้นๆ หรือไม่อย่างไรสามารถอธิบายได้ด้วยสถานภาพและตำแหน่ง (สันทัต เสริมศรี, 2551 : 7) เช่นเดียวกับตำแหน่งของกษัตริย์ในวัฒนธรรมทวารวดีอีสานที่มีสถานภาพเป็นผู้นำจากชนชั้นปกครอง

พุทธศาสนากับพระราชกรณียกิจของกษัตริย์ในวัฒนธรรมทวารวดีอีสาน คือบทบาทของกษัตริย์ชนชั้นปกครอง ที่เกี่ยวข้องการประกอบกริยาบุญ โดยนัยแห่งกิจกรรมการบุญนี้สะท้อนให้เห็นจุดประสงค์ของผู้ให้ และผลเกี่ยวเนื่องทางพฤติกรรมที่ผูกพันกับผู้รับ คือชนกลุ่มต่าง ๆ ทางสังคม จารึกสมัยทวารวดีที่พบในภาคอีสานโดยส่วนใหญ่แล้วกล่าวถึงการประกอบกริยาบุญของกษัตริย์ชนชั้นปกครอง พร้อมทั้งชนทุกระดับ ราชวงศ์ ขุนนาง สามัญชน ฯลฯ ทำบุญเพื่อหวังเกิดในศาสนา พระศรีอารีย์ การทำบุญจึงเกี่ยวข้องกับศาสนา คติความเชื่อ และความศักดิ์สิทธิ์

สิ่งที่ใช้ทำบุญจึงมีความหมายเชิงสัญลักษณ์ ที่ส่งผลระหว่างผู้ให้กับผู้รับเชื่อมโยงถึงบุคคล สัตว์ วัตถุสิ่งของ หรือสถานที่ ฯลฯ ทั้งที่ เป็นปูชนียวัตถุ ปูชนียสถาน อย่างพุทธเจดีย์ ซึ่งพุทธเจดีย์ในที่นี้หมายถึง สิ่งที่เคารพบูชาทางพระพุทธศาสนา ได้แก่ ปูชนียวัตถุ ปูชนียสถาน จาริกหลักพุทธธรรม ที่เกี่ยวข้องกับวัฒนธรรมพุทธศาสนา เพื่อการอุทิศถวายเป็นพุทธบูชาในพระศาสนา ที่เป็นศิลปกรรมรูปเคารพ พระพุทธรูป สลึง เจดีย์ เสมา ธรรมจักร อันเป็นสื่อกลางที่แสดงพลังอำนาจของผู้ประกอบบุญและความศรัทธาธรรมทางพุทธศาสนา

ตำแหน่งของกษัตริย์ กับบทบาทการบุญทางพุทธศาสนา

อิทธิพลของวัฒนธรรมอินเดียที่มีต่อระบบการเมืองการปกครองและชนชั้นทางสังคมทวารวดีอีสาน น่าจะมีต้นสายมาจากระบบการปกครองของอินเดียสมัยโบราณ และได้ส่งต่อวัฒนธรรมทางการเมืองโดยเฉพาะระบบกษัตริย์ และการจัดตั้งรูปแบบอินเดียโบราณ เผยแพร่เข้ามาในภูมิภาคเอเชียตะวันออกเฉียงใต้ วัลลิโกดม (2529) ได้ศึกษาถึงความสัมพันธ์ของชุมชนที่มีคูเมืองกำแพงสอดคล้องกับ ศรีศักรเมืองในภาคอีสานกับการเกิดรัฐของประเทศไทย

หลักฐานด้านต่าง ๆ ยังไม่สามารถชี้ชัดลงไปได้ว่า ระบบชนชั้นทางสังคมในวัฒนธรรมทวารวดีอีสานนั้นมีรูปแบบเป็นเช่นไร หรือมีความละเอียดซับซ้อนมากน้อยขนาดไหน จึงต้องอาศัยการวิเคราะห์ตีความจากหลักฐานแวดล้อมต่าง ๆ ที่ประกอบด้วยโบราณวัตถุ-สถาน จารึก ร่วมกับรูปแบบทางศิลปกรรม ซึ่งประมวลผลรวมจากหลักฐานต่าง ๆ ดังกล่าวแล้วอาจกล่าวได้ว่า ระบบชนชั้นทางสังคมในวัฒนธรรมทวารวดีอีสานนั้นสามารถแยกได้เป็นสองกลุ่มใหญ่ คือ “ชนชั้นปกครอง” หรือชนชั้นผู้นำในการปกครอง กับ “ชนชั้นที่ถูกปกครอง” หรือชนชั้นผู้ตามที่ถูกปกครอง คือไพร่ฟ้าสามัญชนทั่วไป ซึ่งในที่นี่จะเน้นย้ำให้เห็นถึงชนชั้นปกครองและกิจกรรมทางพุทธศาสนา

ชนชั้นปกครอง

พัฒนาการของชนชั้นปกครองในสังคมและวัฒนธรรมทวารวดีอีสาน มีที่มาจากความร่วมมือกันอยู่ก่อนแล้วในระบบสังคมชุมชนดั้งเดิมของวัฒนธรรมสมัยก่อนประวัติศาสตร์ ในรูปแบบชุมชนหมู่บ้านเกษตรกรรม มีพัฒนาการสู่ความเป็นชุมชนเมือง ซึ่งในแต่ละระดับของกลุ่มชนนั้น ๆ น่าจะต้องมีหัวหน้าหรือผู้นำของแต่ละกลุ่ม ศรีศักร วัลลิโกดม (2546) ได้กล่าวถึงพัฒนาการ การตั้งถิ่นฐานของชุมชนในวัฒนธรรมทวารวดีอีสาน ปรากฏสืบเนื่องจากแหล่งวัฒนธรรมสมัยก่อนประวัติศาสตร์ ทั้งวัฒนธรรมบ้านเชียงในกลุ่มหนองหาน จากแอ่งสกลนคร วัฒนธรรมทุ่งกุลาร้องไห้ จากทุ่งกุลาร้องไห้ในเขตลุ่มแม่น้ำมูล-ชี และวัฒนธรรมทุ่งสำริด แถบอำเภอนนสูง อำเภอยะผิง พื้นที่ตอนบนของกลุ่มน้ำมูล จากแอ่งโคราช

ต่อเมื่อรับวัฒนธรรมจากอินเดียทั้งเรื่องของศาสนาและแบบแผนทางการเมืองการปกครองจึงสถาปนาระบบกษัตริย์ขึ้นมาในสังคมและวัฒนธรรมอีสาน ดังตัวอย่างจากจารึกยุคแรกเริ่มสมัยประวัติศาสตร์ที่พบในภูมิภาคอีสาน ปรากฏพระนามของกษัตริย์ตามแบบอย่างอินเดีย ด้วยคำลงท้ายว่า “วรมัน” เช่น มเหนทรวรมัน จากจารึกปากน้ำมูล จังหวัดอุบลราชธานี (กรมศิลปากร, 2529 ก. : 158-160) ชัยสิงหวรมัน จากจารึกภูเขียว จังหวัดชัยภูมิ(กรมศิลปากร, 2529 ค. : 57-59) ถึงแม้พระนามดังกล่าวว่าจะมีเกี่ยวข้องกับวัฒนธรรมเขมรสมัยก่อนเมืองพระนคร แต่ก็เป็นหลักฐานยืนยันได้ว่าอย่างน้อยในพื้นที่อีสานก็มีการสถาปนาระบบกษัตริย์แล้วในช่วงเวลาดังกล่าวนี้ ซึ่งสอดคล้องสัมพันธ์อย่างยิ่งกับพัฒนาการด้านต่าง ๆ ของสังคมและวัฒนธรรมทวารวดีอีสาน โดยเฉพาะด้านตัวอักษร ภาษา และศิลปกรรม เช่นพระพิมพ์ ภาพสลักบนใบเสมา โดยเนื้อความด้านจารึกแสดงให้เห็นถึงการประกอบกริยาบุญอุทิศถวายคน (ข้าทาส) สัตว์ สิ่งของต่าง ๆ เป็น พุทธบูชา และภาพสลักของชนชั้นสูง แต่งกายด้วยเครื่องทรงอลังการ มีเครื่องบงบอกฐานันดรศักดิ์ เป็นเครื่องสูง ฉัตร แล้วราวีชนี ตาลปัด บังแทรกบังสุรย์ ธงทิว บัลลังก์ ปราสาท ราชมณเฑียร ฯลฯ ซึ่งในรายละเอียดของจารึก และภาพสลักก็มีที่แตกต่างกันไปตามสถานภาพของบุคคล ทั้งกษัตริย์ ราชวงศ์ ขุนนาง ผู้นำชุมชน นักบวช ภิกษุสงฆ์

พราหมณ์ สามัญชนต่าง ๆ รวมทั้งทหาร และข้าทาส

การจะกล่าวถึงรายละเอียดเกี่ยวระบบ โครงสร้างทางสังคมและวัฒนธรรม ทวารวดีอีสานนั้น เป็นเรื่องที่ต้องอาศัยข้อมูลแวดล้อมอื่น ๆ ประกอบ เช่น เอกสาร จีนที่กล่าวถึงอาณาจักร “โถวเหอ” ที่นักวิชาการต่างลงความเห็นว่าเป็นอาณาจักร ทวารวดีทางภาคกลางนั้น ได้ให้ภาพเกี่ยวกับกษัตริย์ของอาณาจักรนี้ ซึ่งปฏิเสธไม่ได้ ว่าร่วมสมัยกับวัฒนธรรมทวารวดีภาคอีสาน โดยเอกสารจีนกล่าวว่า “...กษัตริย์แห่ง โถวเหอหล่อซื้อฟูเยซีเหยาปกครองเมืองหลายเมือง...ภายในกำแพงเมืองเป็น พระราชวังทั้งหมด ภายนอกมีผู้คนอยู่อาศัยถึงหมื่นกว่าครัวเรือน กษัตริย์มีทหาร รักษาวังร้อยกว่าคน...ตำแหน่งขุนนางมีเจ็ดถึงเจ็ดสิบเจ็ด ตำแหน่งราชการงานเมืองทั้งปวง ของอาณาจักร...” (ธิดา สารยา, 2532 : 184) ในสังคมและวัฒนธรรมทวารวดีอีสาน นั้นอาจมีรูปแบบทางการเมืองที่ไม่แตกต่างกันนัก ต่อการเลือกรับวัฒนธรรมอินเดีย จากภายนอกเข้ามาปรับปรุงพัฒนาส่งเสริมระบบอำนาจสร้างบทบาทของผู้นำชนชั้น ปกครองพัฒนาระบบกษัตริย์เป็นแบบแผนขึ้นมาในสังคม

กษัตริย์

กษัตริย์ในสังคมและวัฒนธรรมทวารวดีอีสานนอกจากบทบาทหน้าที่ใน กรณียกิจต่างๆ ที่พบได้จากข้อมูลด้านจารึกแล้ว ยังปรากฏรูปธรรมทางกายภาพ อย่างพระโพธิสัตว์ ด้วยเครื่องทรงแบบอลังการ นอกจากบ่งบอกถึงความเป็นชนชั้น ฐานันดรสูงแล้ว ยังมีนัยถึงการบำเพ็ญเพียรบริวารมีตามอย่างคติของพระโพธิสัตว์ ความ แตกต่างทางกายภาพหรือรูปแบบทางศิลปกรรมระหว่างพระโพธิสัตว์กับกษัตริย์นั้น สันเกตได้ว่าพระโพธิสัตว์จะมีประภามณฑลล้อมรอบพระเศียร ส่วนกษัตริย์นั้นไม่มี และพระโพธิสัตว์สามารถแสดงธรรมได้ แบบเดียวกับพระพุทธรูปเจ้า ซึ่งภาพสลักจาก เสมาหินต่าง ๆ แสดงให้เห็นถึงการแสดงพระหัตถ์ของพระโพธิสัตว์เป็นสัญลักษณ์ ของการแสดงธรรมแบบวิตรรกมูทราเสมอ เช่นเดียวกับเนื้อความในชาดกต่าง ๆ ไม่ว่าพระโพธิสัตว์จะอยู่ในสถานะ และภพชาติใด ก็จะมีพระมิ่งบำเพ็ญเพียรโพธิญาณ ให้ท่านปฏิบัติและแสดงธรรมต่อเวไนยสัตว์ต่าง ๆ อันถือว่าเป็นธรรมดาของพระ

โพธิสัตว์

ด้วยบทบาทหน้าที่ที่เป็นกรณียกิจของกษัตริย์ในวัฒนธรรมทวารวดีอีสาน นั้นนิยมการประกอบกริยาบุญ เป็นแบบอย่างของการบำเพ็ญ ที่เปรียบได้กับการบำเพ็ญบารมีของพระโพธิสัตว์ แม้ว่าส่วนใหญ่แล้ววัฒนธรรมพุทธศาสนาในทวารวดีอีสานจะเป็นพุทธแบบเถรวาทอย่างชัดเจน โดยอ้างอิงได้จากความนิยมในการสลักภาพเล่าเรื่องชาดกจากคัมภีร์ที่มาจากภาษาบาลี แต่ก็เห็นได้ถึงรายละเอียดของภาพที่เน้นนำเสนอภาพลักษณ์อันเป็นอุดมคติอย่างพระโพธิสัตว์ในพุทธศาสนาแบบมหายาน และรวมถึงคติความหวังต่อโลกของพระศรีอาริยมตไตรย เช่น จารึกโบเสมา วัดโนนศิลา 1 (ภาพที่ 1) กล่าวถึงการทำบุญที่หวังต่อโลกหน้าสมัยพระศรีอาริย์ในสังคมและวัฒนธรรมทวารวดีอีสาน ความว่า “ระโว (พร้อมด้วย) ชายะทะระนามกับสมุส (อุทิศ) บุญนี้ให้แก่ชายะรง ชายะสุพาหุ ชายะมะรัง ขอบุญนี้ (จง) นำส่งไปให้ทันต่อพระพุทธรายะเมตตริย เทอญ” (กรมศิลปากร, 2529 ข. : 67-72)

โดยตำแหน่งและสถานภาพทางสังคมแล้วกษัตริย์มีศักยภาพที่จะประกอบกริยาบุญเหล่านั้นได้มากกว่าชนชั้นอื่น ด้วยปัจจัยต่าง ๆ ที่เกื้อหนุน ทั้งทุน อำนาจ บารมี สามารถสร้างเนื่อนาบุญอันใหญ่ได้ด้วยการสร้างปูชนียวัตถุสถาน เช่น การสถาปนาอาราม หรือวัดขึ้นมาในชุมชน สร้างองค์ประกอบต่าง ๆ ทั้งวิหาร สรูปเจดีย์ พระพุทธรูป การอุทิศถวายข้าพระ บำรุงดูแลศาสนสถานนั้น ดังปรากฏตามจารึกต่าง ๆ เช่น จารึกบ่ออึก้า ด้านที่ 1 (ภาพที่ 2) ที่แม้จะมีความสัมพันธ์กับวัฒนธรรมเขมรแต่ก็มีข้อมูลหลักฐานที่หนาแน่น ที่แสดงให้เห็นถึงความเกี่ยวข้องกับวัฒนธรรมทวารวดีด้วย โดยจารึกกล่าวถึงการอุทิศถวายสัตว์และข้าทาสแด่พระสงฆ์ (กรมศิลปากร, 2529 ค. : 23-29) หรือจารึกหินขอน 1 กล่าวถึงนักรบต ซึ่งมีตำแหน่งเป็นราชภิกษุ คือเจ้าชายในท้องถิ่นนั้นได้ออกผนวช โดยท่านได้สร้างโบเสมาศิลาชั้น 4 หลัก สร้างวิหาร การบริจาคที่ดิน และได้บริจาคสิ่งของเป็นอันมาก (กรมศิลปากร, 2529 ค. : 251-262)

ด้วยการประกอบกริยาบุญดังกล่าวนั้นชนชั้นระดับรองลงมาหรือผู้ตามที่ถูกปกครองก็เข้าร่วมอนุโมทนาบุญด้วย กษัตริย์ก็เปรียบดั่งพระโพธิสัตว์ที่ได้นำพา

ชนชั้นต่าง ๆ ข้ามสู่โลกพระศรีอารีย์ในอนาคต เช่นจารึกหลังพระพิมพ์ดินเผาขนาดุน 1 (ภาพที่ 3) กล่าวถึงการประกอบกริยาบุญของชนชั้นผู้นำโดยร่วมการบุญกับชนชั้นสามัญว่า “บุญอันนี้ ในกอมระตาดูญพร้อมไปด้วยสหายของตนผู้เป็นสามัญชนได้ร่วมกันสร้างไว้” (กรมศิลปากร, 2529 ก. : 77-81)

นอกจากเนื้อความในจารึกที่กล่าวถึงตำแหน่งและสถานภาพของกษัตริย์ ในวัฒนธรรมทวารวดีอีสานแล้ว ยังปรากฏภาพของกษัตริย์ในงานศิลปกรรม จากเสมาสลักภาพของชนชั้นกษัตริย์ ทั้งจากพุทธประวัติ และนิทานชาดก เช่น เสมาจากเมืองฟ้าแดดสงยางแสดงภาพพุทธประวัติตอนโปรดพระพุทธบิดา โปรดพระนางพิมพายโสธรา ชาดกเรื่องสรภังค์ สุวรรณสาม และพระเวสสันดร เป็นต้น ดังตัวอย่างเสมาสลักภาพพุทธประวัติตอนโปรดพระนางพิมพายโสธรา หรือพิมพ์พิลาป (ภาพที่ 4-6) พระเจ้าสุทโธทนะแต่งองค์ทรงเครื่องของชนชั้นปกครองอย่างกษัตริย์ มีรูปแบบการแสดงออกทางศิลปกรรมด้วยเครื่องทรงอลังการ ทั้งผ้านุ่งซึ่งส่วนใหญ่จะเป็นการนุ่งแบบผ้าใสร่งยาว ปล่อยชายพกเป็นวงโค้งออกด้านข้าง คาดด้วยแถบรัดประคด สวมพาหุรัด กรองศอ กรอบกระบ้งหน้า ชฎา พร้อมทั้งเครื่องสูงประกอบบอกถึงความเป็นชนชั้นฐานันดรสูง และพระราหุลกุมารก็ถือว่าอยู่ชั้นวงของกษัตริย์เช่นเดียวกัน ความแตกต่างในเหล่าชั้นวงศ์กษัตริย์ชนชั้นปกครองด้วยกันก็มีความแตกต่างกันทั้งสถานภาพ ศักดิ์ และอาวุโส เห็นได้ว่าพระราหุลกุมารมีเครื่องสูงบอกฐานันดรที่น้อยกว่าพระเจ้าสุทโธทนะ การสลักภาพของผ้านุ่งต่าง ๆ ของบุคคลแต่ละกลุ่มก็มีความแตกต่างกันด้วย สังเกตได้จากผ้านุ่งของชนชั้นสูงหรือพระโพธิสัตว์นั้น จะมีความพลิ้วไหว แสดงออกถึงเนื้อผ้าที่มีความอ่อนนุ่มเบาสบาย แต่กับผ้านุ่งของชนชั้นรองอื่น ๆ กลับมีลักษณะที่หยาบกระด้างมากกว่า

พระพุทธศาสนานั้นมีคติเรื่องมหาบุรุษอยู่เป็นส่วนหนึ่งของพุทธประวัติ หรือนิทานชาดก รุ่งโรจน์ ธรรมรุ่งเรือง (2552) กล่าวว่ากำหนดพุทธลักษณะในการสร้างพระพุทธรูป หรือพระโพธิสัตว์ แสดงให้เห็นได้ถึงลักษณะดังกล่าวนี้บางประการ เช่น การมีขมวดพระเกศวนเป็นทักษิณาวัตรของพระพุทธรูป มีประภามณฑลรอบพระเศียรทั้งพระพุทธรูปและพระโพธิสัตว์ เป็นต้น สิ่งเหล่านี้เชื่อมโยงอยู่

กับคติเรื่องพระจักรพรรดิราชา ก็คือราชาผู้ครองโลก ซึ่งมีสัญลักษณ์เป็นจักร อันเป็นหนึ่งในรัตนเจ็ดประการ มีกล่าวไว้ในจักกวัตติสูตร เป็นพระสูตรที่ว่าด้วยเรื่องของพระเจ้าจักรพรรดิรัตนเจ็ด อันประกอบไปด้วย จักรหรือลอร์ด (จักรรัตนะ) ช้างแก้ว (หัตถิรัตนะ) ม้าแก้ว (อัสสรรัตนะ) แก้วมณี (มณีรัตนะ) นางแก้ว (อิตถิรัตนะ) ขุนคลังแก้ว (คหปติรัตนะ) ขุนพลแก้ว (ปรีนายกรัตนะ)

ศิลปกรรมอีสานสมัยทวารวดี ถูกสร้างสรรค์ขึ้นมาให้มีความหมายเชิงสัญลักษณ์ ทั้งแบบธรรมมาธิชฐาน และบุคคลาธิชฐาน แสดงถึงความศักดิ์สิทธิ์ สัมพันธ์กับอำนาจทางโลกและอำนาจเหนือธรรมชาติของชนชั้นปกครองในรูปแบบกษัตริย์ ที่พระจักรพรรดิราชาเป็นผู้นำในการหมั่นงล้อแห่งธรรมให้เคลื่อนไป พร้อมกับการเสริมสร้างด้วยคติความเชื่อของพระโพธิสัตว์ควบคู่กันไป ในแบบแผนของกษัตริย์ที่ดำรงสถานะเป็นพระจักรพรรดิราชา ผู้นำในชนชั้นปกครองนับถือพระพุทธศาสนาด้วยการสร้างเสริมคตินิยมทั้งสองอย่างให้แก่ชนชั้นอื่น ๆ เพื่อเกื้อหนุนอำนาจแห่งระบบกษัตริย์ให้เป็นที่รับรู้อย่างกว้างขวาง โนม่น้ำพลังศรัทธาให้เกิดแก่หมู่สามัญชน ซึ่งก็เห็นได้จากปริมาณการขยายตัวของชุมชนไปในถิ่นที่ต่าง ๆ ทั้งในเมืองที่ราบลุ่มแม่น้ำ ตามเชิงผาที่สูงบนภูเขา จากหลักฐานที่เป็นปูชนียวัตถุ ปูชนียสถานในรูปของศิลปกรรมต่าง ๆ ทั้งเสมาหิน พระพุทธรูป พระพิมพ์ สถูป เจดีย์ ที่พบกระจายตัวทั่วไปในพื้นที่ภาคอีสาน

ดังนั้นพระพุทธศาสนาจึงเป็นสิ่งเกื้อหนุนให้เกิดแบบแผน ความสัมพันธ์ของสภาพและตำแหน่ง อำนาจทางการเมืองการปกครอง ด้วยระบบกษัตริย์ในสองนัยคือ “คติเกี่ยวกับพระโพธิสัตว์” และ “คติพระจักรพรรดิราชา” หรือจักรวาทิน สอดคล้องกับการศึกษาของ ธิดา สารยะยา (2532) ซึ่งอธิบายได้ดังต่อไปนี้

กษัตริย์เทียบเท่าพระโพธิสัตว์

คติเรื่องพระโพธิสัตว์ในวัฒนธรรมทวารวดีอีสานนั้น มีการนับถือทั้งพระพุทธศาสนาแบบเถรวาท และมหายาน ที่ปรากฏมากที่สุดคือพระศรีอาริยมตไตร ซึ่งพบมากที่สุดจากจารึกที่พบในพื้นที่อีสานได้กล่าวถึงการทำบุญ และความหวังเกี่ยวกับ

โลกพระศรีอารย์ เช่น จารึกใบเสมาวัดโนนศิลา 1 (ตามที่กล่าวแล้ว)

พระโพธิสัตว์ในคติแบบเถรวาทก็คืออดีตของพระพุทธเจ้า ที่ต้องตั้งอยู่ในบารมีสิบประการ เรียกว่าทศบารมี อันเป็นบารมีขั้นต่ำสุดที่พระโพธิสัตว์ได้เสวยพระชาติสำคัญสิบชาติ และชาติสุดท้ายเป็นชาติที่ยิ่งใหญ่ที่สุดเรียกมหาชาติ คือตอนเสวยพระชาติเป็นพระเวสสันดร บำเพ็ญมหาทานบารมี นอกจากนั้นยังเชื่อว่าพระศรีอารียเมตไตรย หรือองค์พระเมตไตรยโพธิสัตว์นั้นเป็นพระพุทธเจ้าในอนาคตองค์ต่อไปเมื่อสิ้นพระศาสนาใน พ.ศ. 5000 ของพระสมณโคดมพระพุทธเจ้าองค์ปัจจุบันนี้

การบรรลุประโพธิญาณสามารถเกิดขึ้นได้กับผู้ปฏิบัติตามคำสอนพระพุทธองค์ อย่างพระพุทธศาสนาเถรวาทที่ใช้ภาษาสันสกฤต คือในกายสรวาสตีวาทีน ได้รวมการปฏิบัติอย่างเข้มงวดตามพระวินัย และมุ่งสู่การหลุดพ้นในแบบเถรวาทกับการสร้างบุญบารมีด้วยความเมตตากรุณาต่อชนในโลกของพระโพธิสัตว์แบบฝ่ายมหายาน คัมภีร์พุทธศาสนานิกายสรวาสตีวาทีนอธิบายว่า มนุษย์ทุกคนที่ปฏิบัติตามคำสั่งสอนของพระพุทธองค์ สามารถตั้งปณิธานขอให้บรรลุประโพธิญาณได้ (ธิตาสาระยา, 2532 : 233-237)

การทำบุญเพื่อสั่งสมบารมีนั้นมีส่วนเกี่ยวข้องกับคตินี้เรื่องพระโพธิสัตว์เป็นอย่างมาก โดยเฉพาะอย่างยิ่งการแพร่หลายในเรื่องของชาตก ที่ปรากฏเป็นภาพสลักบนใบเสมา แสดงให้เห็นถึงเรื่องการประกอบกริยาบุญของพระมหากษัตริย์ กับคตินี้เรื่องการทำบุญบารมีของพระโพธิสัตว์นั้นเกี่ยวข้องกับสัมพันธกันอย่างแน่นอน ต่อความเชื่อที่ว่ากษัตริย์คือผู้ทรงบุญบารมีเทียบเท่าพระโพธิสัตว์ย่อมเป็นการโน้มน้าวให้ประชาชนเลื่อมใส ศรัทธา คตินี้เกี่ยวกับพระโพธิสัตว์จึงมีส่วนอย่างมากต่อการกำหนดแบบแผนของกษัตริย์ให้มีสถานะเทียบเท่าพระโพธิสัตว์ เพราะพระโพธิสัตว์คือผู้ที่เกิดมาเพื่อบำเพ็ญบุญบารมี และการประกอบกริยาบุญเพื่อสร้างเสริมบารมีแบบเดียวกันนี้ได้กลายเป็นกรณีศึกษาของพระมหากษัตริย์ พระมหากษัตริย์จึงมีสถานะภาพเทียบเท่ากับพระโพธิสัตว์ด้วยกรณีนี้นี้

ด้วยเหตุนี้ความสัมพันธ์ทางสังคมและวัฒนธรรมทวารวดีอีสานจึงให้คุณค่ากับการทำบุญเพื่อสร้างบารมีเป็นอย่างยิ่ง ความสัมพันธ์ระหว่างกริยาบุญกับสถานภาพ

ทางสังคมและการเมืองเกิดจากเหตุนี้ กษัตริย์และชนชั้นผู้นำในการปกครอง เป็นผู้ มีฐานมั่งคั่ง ทรงอิทธิพลมากกว่า ย่อมประกอบการณ์ได้มากกว่า สามารถสร้าง ความหมายผ่านปุชนียวัตถุ ปุชนียสถานในรูปของศิลปกรรมต่าง ๆ ตามคติความเชื่อ นี้ มีทั้งพระพุทธรูป สถูป-เจดีย์ เสาма ฯ กษัตริย์จึงอยู่ในสถานภาพเทียบเท่ากับพระ โปธิสัตว์ ผู้พร้งพ้อมด้วยเมตตาบารมีอนุเคราะห์ช่วยเหลือประชาชน โดยเฉพาะอย่างยิ่งเมื่อกษัตริย์ได้บำเพ็ญบารมีสูงส่งเป็นผู้หลุดพ้นจนสามารถนำพาผู้คนข้ามวัฏสงสาร ได้ ประดุจดั่งพระศรีอาริยมตไตรย์ที่จะมาบังเกิดเป็นพระพุทธรเจ้าในอนาคตกาล ส่วนชนชั้นรองที่อยู่ในสถานภาพที่ต่ำต่อยกว่าก็สามารถตั้งจิตอธิฐาน เพื่อรอยุคแห่ง พระศรีอาริย์ หากมองนัยนี้ทางการเมืองการปกครอง กษัตริย์หรือชนชั้นปกครองมี ภาระที่ต้องรับผิดชอบด้วยการนำพาผู้คนไปสู่ความหลุดพ้นทั้งทางกายภาพ เรื่อง ปากท้องทางเศรษฐกิจ ที่เป็นปัจจัยต่อการดำรงชีวิต และสภาวะทางใจคือความสุข สงบของจิตวิญญาณ

กษัตริย์คือพระจักรพรรดิราช

กษัตริย์ในวัฒนธรรมพระพุทธศาสนาคือองค์อัครศาสนูปถัมภก มีภาระ หน้าที่หรือราชกรณียกิจทั้งทางโลกและทางธรรม มณีปิ่น พรหมสุทธิรักษ์ (2530) ได้วิเคราะห์เกี่ยวกับคติเรื่องพระจักรพรรดิราชในพระพุทธศาสนาว่า พระธรรมทาง พระพุทธศาสนาก็คือกฎหมายของหมู่พุทธศาสนิกชน รวมถึงมนุษยชาติทั้งมวล โดย กษัตริย์เป็นผู้ขับเคลื่อนกล่อแห่งธรรมนั้น คือ “ธรรมจักร” แม้ว่ากษัตริย์จะไม่ได้ ก่อกำเนิดกฎแห่งธรรมะนี้ แต่กษัตริย์คือผู้ที่เกื้อหนุนหมุนวงล้อด้วยพลังอำนาจ แห่งบุญญาบารมี และนั่นคือที่มาของ จักรวาทิน กล่าวคือพระราชอาชผู้มีวงล้อแห่ง รัตติกของพระองค์แล่นปราบไปได้ทั้งชมพูทวีป

คติกษัตริย์ในพระพุทธศาสนานี้มีฐานมาจากศาสนาพราหมณ์-ฮินดู ของ อินเดียว่า มนุษย์- กษัตริย์องค์แรกของโลกคือ มหาสมบัติ ผู้ซึ่งได้รับส่วนแบ่งจาก ผลผลิตจำนวนหนึ่งของสังคม ปวารณาตนเป็นราชาผู้จัดการจลาจลุ่นวาย นำมา ซึ่งความสงบเรียบร้อย ราชกรณียกิจหลักเบื้องต้นของพระองค์อันเป็นราชธรรมคือ

การทำสงคราม ไตตติหรือปนิษัที่ว่า “ชนเหล่าใดไม่มีพระราชา ชนเหล่านั้นทำสงครามไม่ได้” กษัตริย์ของอินเดียโบราณจึงเป็นชนชั้นนักรบ และได้รับการขนานนามว่า “ทิวชียิน” คือพระราชาผู้มีชัยในสิบทิศ และทรงเป็นจักรวาทีน พระพุทธศาสนา จึงมีพื้นฐานจากคติความเชื่อดังกล่าวผสมผสานอยู่โดยปรากฏในจักรวัตตีสีหนาทสุตต ในทีฆนิกาย ตามพุทธประวัติพระพุทธองค์ทรงแสดงพระองค์ว่าเป็นพระมหากักรพรรดิ ราชพระองค์หนึ่ง ผู้มีชัยในชมพูทวีปด้วยธรรมจักรคือวงล้อแห่งธรรม การแสดง ปฐมเทศนาของพระพุทธองค์จึงได้ชื่อว่า “ธรรมจักกวัตตนสูตร” คือพระธรรมเทศนา แรกเริ่มที่วาดด้วยการหมุนวงล้อแห่งธรรม

คติเรื่องพระมหากักรพรรดิราช ปรากฏชัดในคัมภีร์ทวิยวาทนะของพุทธ ศาสนานิกายสรรวาสติวาทีนว่า “พระองค์ทรงมีชัยอยู่เบื้องหน้าเหล่าแสนยากร ทรงเป็นธรรมิกราช (ราชาแห่งธรรมะ) ครอบครองสมบัติเจ็ด อันมี รถ ช้าง ม้า มณี ทาสา อำมาตย์ และขุนพล จะทรงมีพระราชาโอรสครบถ้วนร้อยพระองค์ ล้วนแก้ว กล้าสง่างาม เป็นที่หวาดผวาแก่เหล่าปัจเจกมิตร พระองค์จะทรงปราบได้ดินแดน ทัวทวีปจนจรดขอบพระมหาสมุทร แล้วทรงขจัดเสียซึ่งเหตุแห่งความกตัญญู และความ ทุกข์ยากทั้งมวลในจักรวรรดิ ทั้งจะปกครองดินแดนนั้นโดยไม่ใช้ราชทัณฑ์หรือคม พระแสง หากทรงปกครองแผ่นดินโดยพระธรรมและศานติ” (มณีปิ่น พรหมสุทธิ รักษ์, 2530 : 9-16 อ้างถึงใน ธิดา สาระยา, 2532 : 239)

พระเจ้าอโศกมหาราชกษัตริย์อินเดียโบราณได้นำคติจากคัมภีร์ตามที่กล่าวนี้ มาปฏิบัติให้เกิดเป็นรูปธรรม พระองค์คือพระราชาผู้ปกครองโดยใช้พระธรรมเป็น ธรรมราชา หรือธรรมิกราช หมุนกงล้อแห่งธรรมแก่พระราชอำนาจและบุญญาธิการ การของกษัตริย์ออกไปทั่วราชอาณาจักร แบบแผนของกษัตริย์ในสังคมและ วัฒนธรรมทวารวดีอีสานนั้นปรากฏหลักฐานทั้งทางตรงและทางอ้อมว่า รับคดิ จักรพรรดิราชทั้งในระดับชนชั้นผู้ปกครองและสามัญชน สร้างสรรค์กิจกรรมบุญใน สังคม นิทานชาดกสะท้อนให้เห็นได้ถึงการรับคติดังกล่าวพร้อมกับการสร้างสรรค์ ภาพสลักบนเสมาหินออกมา เช่นศยามกะ หรือสุวรรณสามชาดก เนื้อหากล่าวถึง เรื่องการแสดงทศพิธราชธรรม รวมทั้งเบญจศีลแก่พระราชา และจารึกหลังพระพิมพ์

ดินเผาขนาด 3 กล่าวถึง “บุญแห่งจักรพรรดิ” (อุไรศรี วรเศริน, 2531 : 501-514)

หลักฐานทางศิลปกรรมที่เกี่ยวข้องกับคติพระจักรพรรดิราชคือธรรมจักร (พบที่เมืองเสมา อ.สูงเนิน จ.นครราชสีมา) และการสร้างภาพสัญลักษณ์รูปธรรมจักรที่ปรากฏบนใบเสมาในวัฒนธรรมทวารวดีอีสานเทียบได้กับการสร้างธรรมจักรลอยองค์ที่สมบูรณ เช่นเดียวกับการสร้างพระพิมพ์ ก็คือการสร้างพระพุทธรูปที่สมบูรณในตัวแล้ว เพราะจารึกที่ฐานพระพิมพ์ดินเผาเมืองโบราณฟ้าแดดสงยาง ก็ปรากฏคำว่าพระ(พุทธ)เจ้า (แห่ง) ข้า (ทรงพระนามว่า) อาทิตย์ (กรมศิลปากร, 2511 : 108-111) แสดงถึงความเป็นองค์พระที่สมบูรณ ไม่ใช่สิ่งจำลอง เพราะฉะนั้นภาพสลักรูปธรรมจักรบนเสมาที่พบได้ทั่วไปในวัฒนธรรมทวารวดีอีสานนั้น จึงเป็นธรรมจักรที่สมบูรณ แสดงสัญลักษณ์การแผ่บุญญาบารมีของพระมหากษัตริย์ผู้หมั่นงล้อแห่งธรรม ดุจดั่งพระพุทธรูปองค์ผู้ทรงเป็นพระจักรพรรดิราชในทางธรรม ตามความหมายในจารึกบนพระธรรมจักรพบที่นครปฐมว่า “จักรคือพระธรรมของพระสัมมาสัมพุทธเจ้า” และ “จักรคือพระธรรมที่พระผู้มีพระภาคเจ้าทรงประกาศให้เป็นไปแล้วหมั่น...” ธรรมจักรจึงมีความหมายมากกว่าวัตถุแห่งการประกาศธรรมทางศาสนจักร แต่ยังรวมความหมายแห่งการประกาศชัยชนะเหนือดินแดนนั้น ๆ ทางอาณาจักรของกษัตริย์ผู้สร้างธรรมด้วย

คติจักรวาทินจึงมิใช่การแผ่กำลังอำนาจด้วยแสนยานุภาพทางการทหารหรือประหัตถ์ประหารกันด้วยศาสตราวุธโดยตรง หากอิงอยู่กับหลักธรรมทางพระพุทธศาสนา การสร้างสัญลักษณ์แห่งการประกาศธรรมด้วยวงจักร จึงหวังผลการโน้มน้าวสามัญชนให้ยอมรับหรือคุ้นเคยกับคติจักรวาทินราช พระมหากษัตริย์ผู้อุทิศตนแต่ชนในโลก ผู้หมั่นงล้อแห่งธรรม (ธิดา สาระยา, 2532, : 237-244) และสัมพันธ์กับรูปแบบของพระพุทธรูปแสดงปางที่เป็นสัญลักษณ์ของการแสดงธรรมหรือวิตรรกมูทราด้วยพระหัตถ์ทั้งสองข้าง เชษฐ ติงสัญชลี (2544) หรือแสดงข้างเดียวด้วยพระหัตถ์ขวา และประคองด้วยพระหัตถ์ซ้าย (แบบธรรมจักรมูทรา) ในวัฒนธรรมทวารวดีอีสาน จึงมีความหมายถึงการประกาศธรรมจักรดังกล่าวด้วยโดยการจับนิ้วพระหัตถ์เป็นรูปวงกลม หรือวงจักร ด้วยพระดัชนี (นิ้วชี้) กับพระอังกคุต

(นิ้วหัวแม่มือ)

สรุป

จากการวิเคราะห์ผลงานศิลปกรรมประกอบกับข้อมูลด้านจารึก ในวัฒนธรรมทวารวดีอีสาน แสดงให้เห็นถึงความสอดคล้องกับแนวคิด ทฤษฎีการแลกเปลี่ยนทางสังคม ซึ่งจะเห็นได้ว่าเป็นการดำเนินกิจกรรมทางสังคมของสถาบันกษัตริย์ในสังคมวัฒนธรรมทวารวดีอีสานนั้น มีความคาดหวังต่อชนชั้นสามัญที่ร่วมกิจกรรมการบุญถึงผลตอบแทนที่จะได้รับกลับคืนมา ซึ่งอาจจะเป็นไปในรูปของความไว้วางใจ ความเชื่อมั่น หรือความจงรักภักดี และสิ่งที่ใช้ทำบุญก็มีนัยที่ส่งผลระหว่างผู้ให้กับผู้รับ เชื่อมโยงผ่านวัตถุสิ่งของของสถานที่ หรือปูชนียวัตถุ ปูชนียสถาน อย่างพุทธเจดีย์ ที่เป็นงานศิลปกรรมอย่าง พระพุทธรูป พระพิมพ์ เสมา ธรรมจักร สรูป เจดีย์ ที่เป็นสื่อกลางระหว่างผู้อุทิศถวาย (ผู้ทำบุญ) กับผู้รับ หรือผู้เข้ามาร่วมพิธีกรรมการบุญ เป็นการแลกเปลี่ยนทางสังคม ด้วยความพึงพอใจทั้งสองฝ่าย มีศรัทธาเป็นปัจจัยประกอบสำคัญ หวังผลในด้านรูปธรรมทางวัตถุ และนามธรรมทางด้านจิตวิญญาณ ชนชั้นปกครองเมื่อทำบุญผ่านพระภิกษุสงฆ์ ซึ่งถือว่าเป็นเนืองนาบุญของโลก (บุญญักเขตตัง โลกกัสสาติ) ก็ถือว่าได้สร้างสมบารมีเป็นสิ่งตอบแทน การบุญจึงเปรียบได้ถึงลักษณะการลงทุนอย่างหนึ่งในทางเศรษฐกิจ ที่ส่งผลถึงอำนาจทางการเมืองของผู้ให้ต่อผู้รับในระบบความสัมพันธ์ทางสังคมและวัฒนธรรมทวารวดีอีสาน

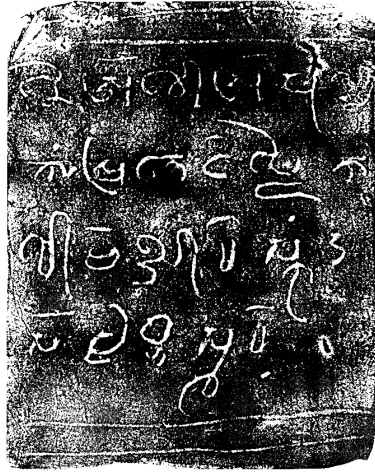
ภาพประกอบ

ภาพที่ 1 จารึกใบเสมาวัดโนนศิลา 1 (กรมศิลปากร, 2529, ก. : 67-72)

ภาพที่ 2 จารึกบ่อีกา ด้านที่ 1 (กรมศิลปากร, 2529, ค. : 23-29)

ภาพที่ 3 จารึกหลังพระพิมพ์ดินเผาขนาดุน 1 (กรมศิลปากร, 2529, ก. : 81-77)

ภาพที่ 4 เสมาสลักภาพพุทธประวัติตอน โปรดพระนางพิมพายโสธรา (รายละเอียดส่วนบน) จากเมืองฟ้าแดดสงยาง อำเภอกมลาไสย จังหวัดกาฬสินธุ์ ปัจจุบันจัดแสดงในพิพิธภัณฑสถานแห่งชาติขอนแก่น

ภาพที่ 5 เสมาสลักภาพพุทธประวัติตอน โปรดพระนางพิมพายโสธรา จากเมืองฟ้าแดดสงยาง อำเภอกมลาไสย จังหวัดกาฬสินธุ์ ปัจจุบันจัดแสดงในพิพิธภัณฑสถานแห่งชาติขอนแก่น

ภาพที่ 6 เสมาสลักภาพพุทธประวัติตอน โปรดพระนางพิมพายโสธรา (รายละเอียดส่วนล่าง) จากเมืองฟ้าแดดสงยาง อำเภอกมลาไสย จังหวัดกาฬสินธุ์ ปัจจุบันจัดแสดงในพิพิธภัณฑสถานแห่งชาติขอนแก่น

ปีที่ ๙ ฉบับที่ ๑ มกราคม-มิถุนายน ๒๕๖๐

เอกสารอ้างอิง

- กรมศิลปากร. (2529) ก. **จารึกในประเทศไทย เล่ม 1 อักษรปัลลวะ หลังปัลลวะ พุทธศตวรรษที่ 12-18**, กรุงเทพฯ: กรมศิลปากร.
- _____. (2529) ข. **จารึกในประเทศไทย เล่ม 2 อักษรปัลลวะ อักษรมอญ พุทธศตวรรษที่ 12-21**. กรุงเทพฯ: กรมศิลปากร.
- _____. (2529) ค. **จารึกในประเทศไทย เล่ม 3 อักษรขอม พุทธศตวรรษที่ 15-16**. กรุงเทพฯ: กรมศิลปากร.
- _____. (2511). “จารึกพระพิมพ์ดินเผาเมืองฟ้าแดดสงยาง” *วารสารศิลปากร*, 11 (6), 108-111.
- เชษฐัง ดิงสัญชลี. (2544). **การวิเคราะห์การแสดงวิตรรกมูทราสองพระหัตถ์ของ พระพุทธรูปในศิลปะทวารวดี**. วิทยานิพนธ์ ศิลปศาสตรมหาบัณฑิต, สาขา วิชาประวัติศาสตร์ศิลปะไทย, บัณฑิตวิทยาลัย, มหาวิทยาลัยศิลปากร.
- ธิดา สาระยา. (2532). **(ศรี) ทวารวดีประวัติศาสตร์ยุคต้นของสยามประเทศ**. กรุงเทพฯ: เมืองโบราณ.
- มณีปิ่น พรหมสุทธิรักษ์. (2530). “พระมหาจักรพรรดิราช” *วารสารมหาวิทยาลัยศิลปากร*, ฉบับพิเศษ 8 (12), 9-11.
- รุ่งโรจน์ ธรรมรุ่งเรือง. (2552). **พระพุทธรูปและพระพิมพ์ทวารวดีภาคตะวันออกเฉียงเหนือ**. ดุษฎีนิพนธ์ปรัชญาดุษฎีบัณฑิต, สาขาวิชาประวัติศาสตร์ศิลปะไทย, บัณฑิตวิทยาลัย, มหาวิทยาลัยศิลปากร.
- ศรีศักร วัลลิโภดม. (2529). **อีสาน “ความสัมพันธ์ของชุมชนที่มีคูเมือง กำแพงเมือง กับการเกิดรัฐของประเทศไทย”**. *ศิลปวัฒนธรรม*, 8 (1), 130-132.
- _____. (2546). **แฉหลักฐานโบราณคดี พลิกโฉมหน้าประวัติศาสตร์ไทย**. *แอ่งอารยธรรมอีสาน* (พิมพ์ครั้งที่ 4). กรุงเทพฯ: มติชน.
- สันทนต์ เสริมศรี. (2551). “คำอธิบายความสัมพันธ์ทางสังคมในบริบททฤษฎีการ แลกเปลี่ยนทางสังคม” *วารสารคณะมนุษยศาสตร์และสังคมศาสตร์ มหาวิทยาลัยขอนแก่น*, 25 (2), 1-11.

อุไรศรี วรชะริน. (2531). จารึกภาษามอญบางหลักในภาคตะวันออกเฉียงเหนือ
ใน เอกสารประกอบการประชุมทางวิชาการระดับชาติฝรั่งเศสไทย ครั้งที่ 1
ดินแดนไทยจากยุคประวัติศาสตร์ตอนต้นจนถึงคริสต์ศตวรรษที่ 15,
(หน้า 501-514). กรุงเทพฯ : มหาวิทยาลัยศิลปากร